

OSMANLI İSTANBULU VI

VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri
11-13 Mayıs 2018, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

editörler

Feridun M. Emecen

Ali Akyıldız

Emrah Safa Gürkan

OSMANLI İSTANBULU

VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler

proje yönetimi

İbrahim Kâfi Dönmez

düzenleme kurulu

Feridun M. Emecen (başkan), Ali Akyıldız (başkan yardımcısı),
Emrah Safa Gürkan (akademik sekreter), Cengiz Yolcu (akademik sekreter)
Mehmet Yılmaz (idari sekreter), Alphan Akgül,
Ertuğrul Ökten, Özlem Çaykent

editörler

Feridun M. Emecen
Ali Akyıldız
Emrah Safa Gürkan

yayın koordinatörü

Mehmet Yılmaz

grafik tasarım

Ender Boztürk

kapak tasarımı

Ümit Ünal

basım tarihi

2019

ISBN 978-605-9437-07-3

Gök Matbaacılık

Tevfik Bey Mah. Halkalı Cad. No. 162/7 Sefaköy / Küçükçekmece-İstanbul
Sertifika No. 33157

Emecen, Feridun M. (ed.)

Osmanlı İstanbulu-V / Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan (ed.). -

İstanbul : İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2019.

856 s. ; res. ; 24 cm.

ISBN 978-605-9437-07-3

1. İstanbul (Türkiye)_Tarihçe 2. Osmanlı İmparatorluğu_Tarihçe

956.21 DC 20

II. Mahmud Dönemi

İstanbul Müderrislerinin Prosopografik Kökeni: Medreselerdeki Ulema Aileleri Üzerine Bir Değerlendirme

Arzu Güldöşüren

Bilim ve Sanat Vakfı

Otuz bir yıl sürecek II. Mahmud döneminin (1808-1839) hemen öncesinde hayata gözlerini yuman İsveç Elçisi Ignatius Mouradgea D'Ohsson (1740-1807), XVIII. yüzyılın Osmanlı kurumlarını anlattığı eserinde, ilmiyenin en yüksek makamlarının önde gelen ulema aileleri için tahsis edildiğini söyler. Ona göre “neredeyse bebek denebilecek yaşlarda iken” ulema ailelerinin çocukları müderrislik sistemine giriş yapıyordu.

Osmanlı'da doğup, büyüyen ve tahsil gören Levanten tiplerin ilk ve en parlak örneklerinden biri olan D'Ohsson'un tespiti çok genel ve biraz mübalağalı olsa da konuyu bu şekilde ele almasına şaşırılmak gerekir. Zira ona yakın yıllarda yaşayan devlet adamı Tatarcık Abdullah Efendi'nin (1730-1797), III. Selim'e sunduğu layihesindeki değerlendirmeleri D'Ohsson'dan çok da farklı değildir. Aslında her ikisi de tespitlerinde kendi gözlemleri yanında kendilerinden öncekilerin XVI. ve XVII. yüzyıl ilmiyesine yönelttiği ağır tenkitlerin tesiri altında kalmış olmalıdır. Tatarcık Abdullah Efendi, D'Ohsson'a

benzer şekilde ilmiye sınıfındaki tekelleşmeden yakınmakta, fakat bir taraftan da bu tekelleşmenin zaruretini kabul etmektedir. Tatarcık Abdullah Efendi'nin ölümünden yaklaşık on bir yıl sonra sözünü ettiği ilmiye içindeki tekelleşme en azından medreseye girişte artık kırılmaya başlamıştır. II. Mahmud'un merkezileştirme politikalarının sonucu olarak padişahın yeni bir siyasi sistem kurma gayretlerinin neticesinde farklı sosyal kökenlerden gelen ulema ailelerine mensup çok fazla sayıda müderris medreselerde görev almaya başlamıştır. İçlerinde taşra kökenli müderrislerin, babası ilmiye mesleğinden veya ilmiye dışından herhangi bir meslekten müderrislerin de bulunduğu bu grup dikkate değer bir şekilde medreselerde istihdam edilmiştir.

Bu müderrisler arasında, padişahın yakın çevresinde bulunan, 1236 (1820-1821)'da ikinci imamlığa, 1241 (1825-1826)'de ise birinci imamlığa tayin edilen Eğinli Mehmed Zeynelabidin Efendi de vardır. M. Zeynelabidin Efendi'nin yedi oğlu ve yeğeni ile birlikte aynı aileden sekiz müderris 1239 (1823-1824)-1252 (1836-1837) yılları arasında medrese sistemine dahil olmuştur. Merkezileştirme politikalarının etkisiyle sultanın kontrol altına almaya çalıştığı âyanlardan Cabbarzade Süleyman Bey'in üç oğlu da müderris olarak ilmiye tarihine girmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması için hazırladığı kanun taslağı başta olmak üzere vakanüvislik, nazırlık gibi vazifeleri başarıyla yerine getiren, Sahhaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi'nin üç oğlu da müderris olarak istihdam edilmiştir. Benzer şekilde Yeniçeri ocağının kaldırılması sırasında önemli görevler üstlenen taşra kökenli müderrislerden Harputlu Abdurrahman Efendi'nin iki oğlu babalarından sonra müderris olmuştur.

Ali Akyıldız'ın vurguladığı gibi II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırarak en büyük muhalif güçlerden biri olan askeri bürokrasiyi, Evkaf-ı Hümayun Nezaret'i'nin kuruluşuyla ise vakıfların yönetimini merkezleştirip diğer bir alternatif güç olan ulemayı etkisizleştirmiştir. Her ikisi de ulemayı merkeze daha bağımlı kılmıştır. Askeri ıslahatlarında ulemanın desteğini sağlamak isteyen padişah, bir yandan ulemanın istihdam edildiği anahtar mevkilere; buralara gelmeyi arzu eden ve gücünü Sultan'ın arzusu yönünde kullanabilecek kimseleri getirmiş, diğer yandan onun politikalarına karşı en küçük bir muhalefet gösterenleri sürgünle ya da azlederek cezalan-

dırılmıştır. II. Mahmud'un çeşitli yöntemlerle ulemayı kontrol altına almaya çalışması islahatları destekleyenlerin soyundan gelenlerin ilmiye saflarındaki temsil sayısını artırmıştır.

III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid'le ilgili önemli düzenlemelerin yapıldığı sırada sadaret makamında bulunan Melek Mehmed Paşa'nın ailesinden yedi kişi II. Mahmud'un saltanatında çeşitli medrese derecelerinde görev almıştır. İlmiye teşkilatında bir süreden beri görülen bozuklukları gidermek için III. Selim döneminde şeyhülislamlık makamına getirilen Mustafa Âşir Efendi'nin ahfadından yine yedi kişi II. Mahmud döneminde müderris olarak istihdam edilmiştir. Tıp alanında çalışmaları bulunan ve üçüncü hekimbaşılığı döneminde kurulan Tıbbiye'de de önemli katkısı olan Hekimbaşı Mustafa Behcet Efendi'nin oğluyla yeğeni de bu dönemde müderris olarak ilmiye saflarında yer almıştır. Bu örnekleri arttırmak mümkün olduğundan medreselerde görev alan ulema ailelerine mensup müderrislerle ilgili sayısal verilerden bahsetmek daha uygun olacaktır.

Tarik Defterlerinde Ulema Ailelerine Mensup Müderrisler

Osmanlı ilmiye teşkilatında görev alan İstanbul müderrislerini, mevleviyet kadılarını, yüksek kademede bulunan kadıasker ve şeyhülislamı tespit etmek için en önemli kaynaklardan biri 1132 (1719-1720)'den devletin yıkılışına kadar geçen süredeki tayin kayıtlarını içeren, Meşihat Arşivi'ne ve İstanbul'un çeşitli kütüphanelerine dağılmış halde bulunan *Tarik Defterleri*'dir. Bu defterlerden hareketle 1808-1839 yılları arasında İstanbul medreselerinde görev alan ulema ailelerine mensup müderrislerin prosopografik kökenleri tespit edilmiştir.

İlmiye sınıfına giren bir müderris, ayrımcılık niyetiyle değil belki daha çok ayırt edilmek için *Tarik Defterleri*'nde baba, dede veya aile adına, kendisinin ya da aile büyüklerinin mesleğine veyahut memleketinin adına eklenen "zade" kelimesiyle birlikte kaydedilmiştir. "Zade" sözlükte, "evlat, doğuş, zürriyet" anlamlarına geldiği gibi "asil, necip, asalet sahibi" manalarına da gelmektedir. Nitekim şehzade, paşazade şeklinde birleşik halde kullanılan kelime yüksek rütbeli ulemanın çocukları için "zadegan-ı ilmiye" tamlamasıyla birlikte de

kullanılmıştır. *Tarik Defterleri*'nde “zade” kelimesiyle birlikte yapılan terkipler genellikle müderrislerin soy bağının daha üst derecelerine işaret etmek amacıyla kullanılmıştır.

II. Mahmud döneminde medreselerde görev alan müderrislerin mensup olduğu ulema ailelerinin tespitinde *Tarik Defterleri*'ne kaydedilen aile unvanları başta olmak üzere kendilerine, babalarına, mesleklerine ve memleketlerine ait unvanlar esas alınmıştır. Müderris meşhur ulema ailelerinden birinden ise ailesine ve babasına nispetle “Arabzade Mehmed Ataullah Efendizade” olarak, babası ilmiye mesleği dışından olan bir müderris babasının mesleğinin ve isminin birlikte zikredilmesiyle “Trabzon Valisi Mehmed Paşazade” şeklinde, ilmiye teşkilatı içinde müderrislik haricinde başka bir vazifede bulunan birinin çocuğuyorsa babasının mesleğine ve ismine işaretle “İmam-ı sani-yi hazret-i şehriyari Zeynelabidin Efendizade” olarak, ilmiye kökenli fakat meşhur olmayan bir aileye sahip olan bir müderris sadece babasının ismiyle “Kara Halil Efendizade” şeklinde, taşra kökenli bir müderris memleketine ve babasına atıfla “Kırımlı Mehmed Efendizade” olarak kaydedilmiştir. Taşralı, babası ilmiye de dahil herhangi önemli bir meslek mensubu olmayan bunun için de ailesi zikredilmeyen bir müderris sadece “Çeharşenbevi Mehmed Efendi” şeklinde kaydedilir. Müderrisleri tanımlarken kullanılan ifadeler, yüksek olan ve bu şekilde algılanan bir makama ya da unvana gönderme yapıldığı oranda uzamaktadır. Aile adları, başlangıçta bir hususiyete işaret etmek için kullanılmasına rağmen bir süre sonra dolaylı da olsa bir asalet vurgusuna dönüşmekte ve seçkinlik işareti de içermektedir. Bunun da ötesinde toplumsal bir olguya dönüşerek gelecek kuşaklara aktarılmaktadır. Müderrislerin defterlerde babalarına ve ailelerine referansla kaydedilmesi, aslında “devlette, ricalin kimliğinin merkezine babanın referansını yerleştiren gerçek bir miras kültürünün var olduğunu” göstermektedir. Ulema ailelerine mensup müderrislerin tespitiyle ilgili ikinci bir husus, defterlerde aynı aileye mensup sadece iki müderris kayıtlı olsa bile bunlar bir ulema ailesi olarak kabul edilmiştir. Bu müderrislerden biri II. Mahmud döneminin öncesinde veya sonrasında görev aldıysa, II. Mahmud döneminde aileden sadece tek bir müderris istihdam edilmiş olacağından bu kişi de yine bir ulema ailesinin üyesi olarak kabul edilmiştir.

*Tarik Defterleri'*nden elde edilen verilere göre, II. Mahmud döneminde medreselerde görev alan 1214 müderris arasından 460 müderris çeşitli ulema ailelerinden birine mensuptur. Bu müderrisler içinde sayıca en büyük grubu meşhur ulema ailelerine mensup 170 müderris oluşturmaktadır. Sonrasında sırasıyla babası ilmiye mesleği dışından olan kişilerin soyundan gelen 97 kişi, ilmiye teşkilatı içinde farklı mesleklerde bulunanların çocuklarından oluşan 87 kişi, çeşitli görevlerde bulunan ilmiye mensuplarının çocuklarından teşekkül eden 55 kişi, taşra kökenli ilmiye mensuplarının çocuklarının oluşturduğu 51 müderris gelmektedir.

II. Mahmud Döneminde Ulema Ailelerine Mensup Müderrisler

Ulema ailelerinden bahseden çalışmalar, çoğunlukla ilmiye tarihinin yüksek makamlarında görev alan ailelere odaklandığı için literatürde, XIX. yüzyılda hatta daha da öncesinde medrese teşkilatında görev alan müderrislerin mensup olduğu ulema aileleriyle ilgili bir sessizlik hakimdir. Osmanlı ilmiyesiyle ilgili az sayıdaki prosopografik çalışma arasında literatürü en çok etkileyen Madeline C. Zilfi'nin, *The Politics Of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age (1600-1800)*, adlı kitabıdır. Literatürde sıkça atıfta bulunulan eserinde Zilfi, özellikle yüksek kademede görev alan ilmiye mensuplarını incelemiş, sadece bu ailelerle ilgili elde ettiği verilerden hareketle ilmiye teşkilatında ulema aristokrasisinin olduğunu iddia etmesi çalışmasının problemlili noktalarından biridir. Onun iddialarından hareketle II. Mahmud dönemi müderrislerinin mensup olduğu ulema aileleriyle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Zilfi, 1703'den 1839'a kadar geçen sürede ilmiye tarihi içerisinde on bir ulema ailesinin etkin olduğu görüşündedir. Ebu İshakzade, Dürrizade, Arabzade, Damadzade, Feyzullahzade, Mekkizade, Mirzazade, Paşmakcızade, Pirizade, Salihzade, ve Vassafzade ailelerinden yaklaşık 20 kişi Rumeli ve Anadolu kadıaskeri olarak bu dönemde görev yapmıştır. II. Mahmud döneminde bu ailelerin tamamının medreselerde aynı derecede etkin olmadığını görüyoruz. İshakzade, Damadzade, Feyzullahzade, Mirzazade, Mekkizade ve Vassafzade aileleri

bu dönemde silik bir konuma düşmüş hatta içlerinde tamamen saf dışı kalanlar da olmuştur. Feyzullahzade ailesi örneğinde, Feyzullah Efendi'nin kendinden sonra ilk defa birini şeyhülislam ilan ettirmesi ve sonrasında yaşanan Edirne Vakası ile idamı ailenin eski gücünün ve etkinliğinin sona ermesine sebep olmuştur. İşler tersine döndüğünde kaynaklarda aile için “çeyrek asırdır ortadan yok olmuş bir ailedir” ifadesi kullanılmıştır. II. Mahmud döneminde aileden medrese decelerinde görev alan olmamıştır. Bu durum ilmiye tarikinın yüksek makamlarında güçlü ve etkin bir konuma sahip olan ulema ailelerinin nüfuzunun bile zamanla ortadan kalkabileceğini göstermektedir. Modernleşme döneminde olduğu gibi bazen ulema aileleri üyeleri çeşitli sebeplerin tesiri altında kalarak/bırakılarak medreselerden uzaklaşmıştır. Nitekim, XX. yüzyıl medrese teşkilatıyla ilgili çalışmasında Erbay, asilzade ulema ailelerinin çocuklarının İstanbul'daki müderrislik vazifelerini tercih etmediği sonucuna varmıştır.

Zilfi'nin eseri ve ondan hareketle yapılan çalışmalar ulema aileleriyle ilgili menfi bir kanaatin oluşmasına da sebep olmuştur. Zilfi, bu değerlendirmelerinde yalnız değildir. Kendisinin ulema saflarından önemli bir destekçisi bile vardır. XIX. yüzyılın önemli devlet adamlarından, ilmiyeden kalemeye geçen Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*'te ulema ailelerinden olumlu bahsetmez. Menfi tarafı oldukça yüksek olan “ulema-yı resmiye” tabirini “ünlü ailelerden” gelen gerekli bilgi ve becerilere sahip olmadan yüksek makamları işgal edip işlerini başkalarına yaptıran ulema grubu için kullanır. Cevdet Paşa'nın tepkisi, nüfuzlu ailelerden gelen bu kişilerin birbirlerini korumalarına ve birkaç ulema ailesinden ibaret olan “kapalı çevre” oluşturmalarındadır.

Ulema ailesi kavramı sadece ilmiyenin yüksek makamlarında görev alan az sayıdaki ailenin faaliyetlerinden hareketle, kaynakların diliyle ifade edilirse “merkezde kastlaşmış bir yapıya sahip bir grup üzerinden” değerlendirilecek bir mesele değildir. Nitekim, XVI. yüzyıl sonlarında sadece İstanbul'da değil taşrada bile ulema ailelerinin varlığı önemli bir gerçek olup, XVII. yüzyılda bu durum artarak devam etmiştir. Aynı şekilde Arap şehirlerinde önde gelen ulema kadrolarının, birkaç ileri gelen ulema ailesi tarafından işgal edildiği, nadiren de olsa, daha mütevazı veya kırsal kökenden gelenler için bu tekelin kırılması adına yer açıldığı, bu sayede onların bu grubun bir parça-

sı olup sonunda da kendi nesillerinin tohumunu attığı kaynaklarda geçmektedir. Sadece merkezde değil taşrada ve Arap vilayetlerinde ulema ailelerinin ilmiye içindeki etkin varlığı bir gerçektir. Diğer taraftan aile bağlarından hareketle oluşturulan mesleki kariyer sadece ilmiyede değil kalemiyede ve seyfiyede de oldukça yaygındır. Bürokraside, aralarında akrabalık ilişkisi bulunan paşaların bir birlik oluşturmalarının ve birbirlerini kollamasının örnekleri vardır. Akrabalık ilişkileri yoluyla kariyer basamaklarında ilerleme sadece Müslümanlar arasında değil gayrimüslim unsurlar örneğin Ermeniler arasında da yaşanan bir durumdur. Neticede, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde, devletin çeşitli istihdam alanlarında hatta devlet içindeki farklı unsurlar arasında aile bağları üzerinden sağlanan kariyer yolu önem verilen ve sürdürülmeye çalışılan bir durumdur. Bütün bunların sonunda üst düzey görevleri yerine getiren aileler için devletteki kariyerin nadiren terk edilen bir uzmanlık olarak korunmaya çalışılan ailevi bir varlığa dönüştüğü söylenebilir.

Zilfi'nin yüksek kademedeki ulema aileleriyle ilgili yaptığı değerlendirmeler, literatürün bu ailelere odaklanmasına sebep olmuş, medrese teşkilatı içinde varlıklarını devam ettiren diğer ulema aileleri ve onların ilmiye içindeki etkinlikleri göz ardı edilmiş, bu aileleri ortaya çıkaran sebepler üzerinde durulmamıştır. II. Mahmud döneminde medreselerde görev alan ulema ailelerine mensup müderrislerle ilgili bazı hususlardan biraz daha detaylı bahsetmek yerinde olacaktır. Ulema ailelerine mensup müderrislerin birinci grubunda, 45 farklı aileye mensup 170 müderris yer almaktadır. Bu gruptaki müderrisler ilmiye teşkilatının genellikle yüksek makamlarında görev alan ailelere mensup oldukları için meşhur ulema aileleri başlığı altında tasnif edilmiştir. Müderrisler, bazen aile unvanlarıyla, kimi zaman aile unvanının yanına eklenen baba veya dede ismiyle kaydedilmiştir. Bu ailelere örnek olarak ilmiye içindeki etkinliklerini asırlar boyu devam ettiren "Arabzade ve Dürrizade"ler, eski güçlerini kaybetmekle birlikte ilmiye içindeki varlıklarını devam ettiren "Mirzazade ve Mekkizade"ler örnek olarak gösterilebilir. Meşhur ulema ailelerine mensup müderrislerin sayıca listenin birinci sırasında yer almasında kendilerinden önceki aile üyelerinin uzun yıllar ilmiye teşkilatı içinde görev almış olmasının önemli bir etkisi vardır. Bu ailelere mensup

müdürrisler çoğu zaman babalarının ya da onların arkadaşlarının ilim muhitinde büyümüş, eğitimlerini bu çevreden almış ve onlardan himaye görmüştür. Keçecizade ailesine mensup İzzet Efendi'nin, 1212 (1797-1798)'de henüz on iki yaşındayken Dürrizade Mehmed Arif Efendi'den müdürrislik ruusunu almasında babası Salih Efendi'nin ilişkilerinin ve çevresinin rolü olmalıdır. İzzet Efendi'nin çocukluk ve ilk gençlik yıllarındaki arkadaşlarının büyük kısmı ünlü ulema ailelerinin çocuklarıydı. Örneğin, Dürrizadelerin torunu Ata Efendi çocukluk arkadaşlarından biriydi.

İlmiye mesleği dışından bir babaya sahip olan müdürrislerin oluşturduğu ikinci grupta 34 farklı aileye mensup 97 müdürris yer almaktadır. Müdürrislerin çoğunun babası yüksek devlet kademelerinde görev alan kişilerdir. Aralarında sadrazam, vali, reisülküttap, silahtar ve âyan gibi kişilerin çocukları vardır. Bu gruptaki müdürrisler umumiyetle aile isimlerinin yanına eklenen "Paşazade, Ağazade, Beyzade, Efendizade" unvanlarıyla veya meşhur ulema ailelerinde olduğu gibi bazen aile isimlerinin yanına eklenen "zade" kelimesiyle birlikte kaydedilmiştir. Sadrazamlardan misal verecek olursak, birçok vezirin oğulları sadece uzun vadede idamdan korunmak ve mülklerinin müsadere edilmesini engellemek amacıyla ilmiyeye katılmıştır. Örneğin, Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın sadrazamlıktan azledilmesi ve sonrasında öldürülmesi çocuklarının ilmiyeyi tercih etmesinde önemli bir etken olmalıdır.

Üçüncü grupta, ilmiye teşkilatında görev alan kadı, müftü, fetva emini, Ayasofya vaizi, Hırka-i şerife şeyhi, padişah imamı, hekimbaşı ve müneccimbaşların çocuklarından meydana gelen sekiz farklı gruptaki 87 müdürris yer almaktadır. Müdürrisler, memleketlerine ve babalarının mesleklerine eklenen "zade" kelimesiyle birlikte "Menteşevi Müftüzade" şeklinde veya babalarının görevlerine ve isimlerine eklenen "zade" ifadesiyle "Ser-etibba-i Sultani Mesud Efendizade" şeklinde kaydedilmiştir. Müdürrislerin babaları arasında padişahın ve şeyhülislamın en yakınında bulunan imam, hekimbaşı ve müneccimbaşı gibi ilmiye mensuplarıyla, taşrada ifta görevini yerine getiren veya ilmiyenin diğer önemli makamlarında bulunan kişilerin çocukları da vardır. Sultana ve şeyhülislama yakınlık ve bilfiil ilmiye tariki

içinde görev alma bu kişilerin çocuklarının tayin ve terfiler için açılan yollara daha yakın olmalarında etkili olmuştur.

Diğer ilmiye mensuplarının çocukları adı altında tasnif edilen 22 farklı aileye mensup 55 müderris dördüncü grupta yer almaktadır. Bu müderrislerin meşhur ulema ailelerinin üyelerinden ayrı olarak değerlendirilmesinin sebebi, ilmiye teşkilatı içinde asırlar boyu devam eden ailelere mensup bulunmamalarıdır. Müderrislerin büyük çoğunluğunun babası ilmiye kökenli olmakla birlikte aralarında kökeni tespit edilemeyenler de vardır. “Cevdet Efendizade”, “Emin Beyefendizade”, “Feyzi Beyzade” örneklerindeki gibi aile büyüğünün ismine eklenen “Efendizade, Beyefendizade, Beyzade” unvanlarıyla birlikte defterlerde kaydedilmiştir. Bu müderrislerin babaları arasında saray hocaları, şeyhülislam, modernleşme hareketlerinde önemli görevler icra eden müderrisler de bulunmaktadır. II. Mahmud yapmayı düşündüğü reformları gerçekleştirirken ulemadan güç devşirmek için bu ailelerin ilmiye teşkilatı içinde varlıklarını sürdürmelerine müsaade etmiş hatta çeşitli şekillerde bunun yolunu açmıştır.

Son grupta, taşra kökenli 23 ilmiye mensubunun soyundan gelen 51 müderris yer almaktadır. Bunlar “Harputi Abdurrahman Efendizade” örneğinde olduğu gibi çoğunlukla memleketlerinin ve babalarının ismine eklenen “zade” kelimesiyle kaydedilmiş, kimi zaman meşhur ulema ailelerine benzer şekilde sadece aile unvanlarıyla “Bahaeddinzade” ya da memleketlerinin ismine eklenen “zade” ifadesiyle birlikte “Osmanpazarızade” olarak kaydedilmiştir. Müderrislerin babaları arasında Galatasaray hocaları, huzur dersi mukarrir ve muhatapları ve yine müderrisler vardır. Harputlu Abdurrahman Efendi, Pirlepel Ahmed Efendi, Menlikli Mustafa Efendi gibi müderrisler, yeniçeri ocağının kaldırılması sırasında etkin rol oynamış, bu hadise çocuklarının yükselmesini olumlu bir şekilde etkilemiştir. Bu müderrislerin İstanbul medreselerinde hoca olması da çocuklarının ikbali için önemliydi. Zira 1600’lerde bile yükselmeyi uman bir genç, daha öğrenciyken imparatorluğun merkezine gitmekle iyi bir iş yapmış kabul ediliyordu. Çünkü Bursa, Edirne ve İstanbul’daki medreselerde okuyan ve daha sonra buralarda müderrislik yapanlar önemli makamlara yükselme umudunu diğerlerine göre daha fazla besleyebiliyordu.

II. Mahmud'un saltanatı, Osmanlı merkez ve saray teşkilatının esaslı bir düzenlemeye tabi tutulduğu ve son derece önemli idari, iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Medreselerdeki ulema ailelerinin ortaya çıkışının devletin içinde bulunduğu değişimlerle ve bunların ilmiye teşkilatı üzerindeki yansımalarıyla ilgisi bulunduğu gibi devlet kademelerindeki yükselme yollarıyla da oldukça önemli bir ilgisi vardır. Her mesleğe eleman seçmenin çoğu zaman kendine özgü yerleşmiş gelenekleri vardır. Bu gelenekler arasında en yaygın olanlardan biri, oğulların babaların mesleğini devam ettirmesidir. Geleneksel toplumlarda meslek umumiyetle babadan oğula geçtiği için çocuğun babanın mesleğini seçmesi ilmiye dışında bürokraside ve askeriyede de karşılaşılan bir durumdur. Bir yere eleman tayin ederken irsiyet yöntemine başvurulması, teoride hizmet kalitesini yükseltmeye ya da korumaya yönelik olduğu gibi, aynı zamanda daha önce bu görevi yapana duyulan saygının ve vefanın bir gereğidir. Devletin istihdam politikası gereği bir mesleğin babadan oğula intikaline olumlu bakması pragmatik bir düşünceden kaynaklanmaktaydı. İlk eğitimlerini babalarından alan, onların men-sup olduğu ilim muhitinde doğup büyüyen çocuklar doğal olarak aynı mesleği seçiyordu. Alim bir babanın çocuğu ailenin sahip olduğu ilim ve kültürü devam ettirmek, düzenli gelir kaynaklarının sağladığı refah içinde yaşamak gibi sebeplerin de etkisiyle ilmiyeyi tercih etmektedir. Bir mesleğin babadan oğula geçmesinin avantajları da vardır. Bunların başında çocuğun, babasının mesleği icra ettiği ortamda yetişmesi, mesleğin inceliklerine erken yaşta vakıf olması, meslekle ilgili birtakım araç-gereç, kitap gibi malzemelerin daha işin başında veraset yoluyla kendisine intikal etmesi gibi hususlar sayılabilir. Özellikle bu çeşit malzemenin meslek için vazgeçilmez olduğu durumlarda babadan intikal eden eşyanın, kişinin meslek hayatında daha erken bir zamanda ilerlemesine yardımcı olduğu söylenebilir. Mesela ilmiye mesleği söz konusu olduğunda bir müderrisin veya kadının oğlunun, daha öğrenimine başlamadan önce o dönemler için temin edilmesi çok zor olan bir kütüphaneye sahip olması çok önemlidir. Dolayısıyla çocuğun babası gibi yetenekli ve azimli olması halinde mesleğinde ondan daha ileri noktalara varması, devlete ve topluma daha yararlı hizmetler yapması mümkün olabilmektedir.

Ailelerin devlet kademelerindeki varlığını ve devamını destekleyen unsurlardan biri de intisap ve himaye kültürüydü. XVI. ve XVII. yüzyıllarda ilmiye sınıfındaki bir gencin mesleğinde ilerlemesi her şeyden önce kendi bilgisine ve müderrislikte gösterdiği başarıya bağlı olduğu gibi sırtını dayayacağı bir koruyucunun faaliyetleri de önemli görülmekteydi. Bu kişinin himayesi gencin yükselmesini kolaylaştırabilirdi. Yüksek dereceli kadı ve müderrisler, paşalar ya da bizzat sultan bu koruyucular arasında olabilirdi. Bu tür ilişkiler meslekte yükselmeye çoğu zaman büyük avantajlar sağlamaktaydı. Mesleğin gerektirdiği mesleki ve ailevi koşullar yanında bireyin ilerlemesine yardımcı olan önemli bir etken de intisaptı. Aynı zamanda bir hamilik sistemi olan intisap çeşitli ilişkilere dayanabilirdi. Kan bağı, dostluk, evlilik bağları, etnik ve coğrafi köken, maiyet hizmeti ve hoca-talebe bağları intisap ağlarının oluşturulmasında önemli rol oynardı.

Sonuç

Ulema aileleriyle ilgili olarak yapılan genellemeler her zaman ilmiyenin gerçeklerini tam olarak yansıtmaktadır. Bu minvalde ulema ailelerinin ilmiyedeki temsilini ve faaliyetlerini sadece yüksek kademede ailelerden ibaret olarak değerlendirmek yapılan çalışmaların en büyük handikaplarından birisidir. II. Mahmud dönemi İstanbul müderrisleri örneğinde görüldüğü üzere bu dönemde medreselerde oldukça fazla sayıda ve farklı sosyal kökenden ulema ailelere mensup müderris istihdam edilmiştir. Müderrislerin medrese teşkilatı içerisinde bu yoğunlukta yer alması sınıflar arasındaki sosyal hareketliliğin medrese teşkilatında da var olduğunu göstermektedir. Bu durum sadece yüksek kademedeki küçük bir grubun değil, her sosyal kökenden insanın imkân bulduğu/verildiği takdirde akrabalık bağlarını kullanmaya ve ilmiye içinde yükselmeye meyilli olduğuna da işaret etmektedir.

Ulema ailelerini ortaya çıkaran sebepleri sadece ulemanın yüksek makam ve bunlardan elde edilecek sosyal ve ekonomik ayrıcalık arzusuyla açıklamak doğru değildir. Zira, II. Mahmud döneminde ulema ailelerine mensup müderrislerin istihdamında görüldüğü üzere, padişahın merkezileştirme politikaları, devletin içinde bulunduğu

siyasi, askeri, iktisadi, sosyal ve kültürel değişimler, devletin istihdam politikası gibi pek çok farklı etken ailelerin ortaya çıkışında etkili olmaktadır.

Ulema ailelerine mensup müderrislerin II. Mahmud döneminde medreselerdeki önemli sayıda istihdamı, devletin nepotizm ile ehliyet, ilmiye hanedanlarının teşkili ile meritokrasi arasındaki denge politikasının sonucu olarak da görülebilir. Aslında burada söz konusu olan durum seçkinlerin daha da sadık bir hale getirilmesiyle liyakate değer verilmesi ve istihdamın topluma açılmasıdır.